

חיסול יהודי עיירות השדה בליטא - התנגדות בלתי-אפשרית

בן-ציון קליבנסקי

מבוא

הגרמנים פתחו ב'מבצע ברברוסה' ב-22 ביוני 1941, ובעשרה ימים כבשו את כל הרפובליקה הסובייטית הליטאית.² באותה העת חיו בה כ-215,000 יהודים,³ ומהם כמאה אלף - בארבע עריה הגדולות.⁴ שאר היהודים ישבו בקהילות מצומצמות יותר, בכמה מהן

* תודה לפרופסור דן מממן שקרא את המאמר והעיר הערות רבות תועלת.

2. הרפובליקה כללה את כל שטחה של ליטא העצמאית משנת 1940 (כלומר 'ליטא הקובנאית' חוץ מחבל קלייפדה [מְמַל] ובתוספת חבל וילנה) ושטחים שסופחו אליה בידי הסובייטים מהרפובליקה הביילורוסית. חבל גאוגרפי זה ייקרא להלן 'ליטא'. רק ב-2 ביולי 1941 הצליח הצבא הגרמני להגיע אל מזרח ליטא, היינו אל שוונצ'ון (Švenčionys) ולעיירות שבסביבתה, היידושישוק (Adučiškis), איגְלִינָה (Ignalina) ואחרות (ראו ארכיון יד ושם O.71, תיקים 23, 27, 29), ולא דייקו בכך דיקמן וסווי'דליס, רדיפה ורצח המוני, עמ' 102.
3. אולי מפתיע הדבר, אך עדיין אין מספר מסכם של יהודי ליטא בראשית המלחמה המקובל על החוקרים. יצחק ארד אמד את מספרם ב-203,000-207,000 (כ-146,500 יהודי ליטא הקובנאית, כ-66,000 יהודי חבל וילנה וכ-14,000 פליטי פולין; מהם יש להפחית כ-22,000 שיצאו ברישיונות-פליט, ברחו או גורשו; ראו ארד, רצח היהודים בליטא, עמ' 136); דב לוין קבע כי מספרם היה 218,000 לפחות (כ-150,000 יהודי ליטא הקובנאית, כ-75,000 יהודי חבל וילנה וכ-15,000 פליטי פולין; מהם יש להפחית כ-22,000 שברחו או הוגלו; ראו לוין, פנקס הקהילות, עמ' 49, 82-83. מחשבון זה נשמטו היהודים פולין שהצליחו לעזוב את ליטא בטרם המלחמה). בחישוב שלי ישבו בליטא בתחילת המלחמה 214,000-217,000 יהודים (147,500 יהודי ליטא הקובנאית [157,527 בשנת 1926 בתוספת ריבוי טבעי של 8,218 והגירה של 18,339 בשנים 1927-1939; הנתונים מתוך לוין, שם, עמ' 46-47], 59,000 יהודי וילנה [ספקטור, פנקס הקהילות, עמ' 65], 12,000 שנוספו מחבל וילנה לליטא ב-1939 וב-1940 [ארד, שם, עמ' 154, הערה 2], ו-14,000 פליטי פולין; מהם יש להפחית כ-5,000 שיצאו מליטא ברישיון - ובהם 543 שיצאו עד אפריל 1940 [ברק, פליטי פולין, עמ' 365] וכ-4,000 שנסעו דרך סיביר [קליבנסקי, הישיבות הליטאיות, עמ' 387], 3,000-2,000 שהוגלו [על מספרם עד 18.6.1941 ראו דיקמן, כיבוש, עמ' 153] ו-8,500-10,000 שברחו [על מספרם של אלה מהם שנשארו בחיים ב-1943 ראו הנ"ל, עמ' 308-309]. לעומת זאת נתונים לא-רשמיים של הלשכה הליטאית לסטטיסטיקה מ-1.1.1941 קובעים כי באותו הזמן חיו בליטא רק כ-208,500 יהודים (ראו נספח 1b לבובניס, שואה בליטא, עמ' 1), מספר נמוך מהערכתי אף אם לא נמנו בו פליטי פולין שנשארו בליטא, שכן ממוני יש להפחית עוד כ-11,000 שברחו והוגלו ביוני 1941.
4. בוילנה - כ-57,000 (ספקטור, שם); בקובנה - כ-30,000 (ל' גרפונקל, 'האירועים החשובים ביותר בגיטו', בתוך שלו, יהדות ליטא, ד, עמ' 64); בשוול ובפוניבו' - כ-6,000 בכל אחת (לוין, פנקס הקהילות, עמ' 457, 658). בהתחשב במספרים אלו חיו בעיירות השדה כ-115,000 יהודים בפרוץ המלחמה. והשוו אל הנתונים הלא-רשמיים של הלשכה הליטאית לסטטיסטיקה מ-1.1.1941, שלפיהם חיו אז בעיירות השדה כ-104,500 יהודים (ראו בובניס, שם), ובהם, כאמור, גם הבורחים והגולים בעתיד.

- משפחות יחידות, ובאחרות - עד כמה אלפי יהודים. יהודי הקהילות האלה הושמדו כולם על זקניהם וטפם בתוך ארבעה-חמישה חודשים מתחילת הלחימה. שלא כהיסטוריוגרפיה הנרחבת על גורל יהודי הערים הגדולות בליטא, מעט מאוד נכתב על חיסולם המהיר של יהודי עיירות השדה.⁵ המחקרים הכוללניים היחידים והמשלימים זה את זה הם מחקריהם של אַרְוֶנס בּוֹבְנִיס במסתו 'שואה בפרובינציה הליטאית ב-1941', שהתבססה על אוסף מסמכים, חקירות ועדויות הרוצחים ומשתפי הפעולה, ושל דוד בֶּנְקִיר בספרו 'גירוש והשמדה: עדויות שואה מהפרובינציה הליטאית', שהסתמך על אוסף עדויות הניצולים.⁶ ספרו של בנקיר חושף מעשי איבה ואלמות קיצוניים מצד התושבים הליטאים כלפי שכניהם היהודים מיד עם פרוץ המלחמה וחוסר אונים מוחלט של האוכלוסייה היהודית כלפי המעשים האלה.⁷ על-פי שני המחקרים הנזכרים הלך מצבם זה של יהודי עיירות השדה והחמיר בחודשים שלאחר מכן עד לחיסולם הסופי. דומה לשני החוקרים לא שיערו כלל כי בתנאי האימה ששררו באותה העת בעיירות הייתה עשויה להתפתח בהן התנגדות ניכרת מצד הקרבנות היהודיים. אכן, על אף הפירוט הרב שבחיבוריהם אין בהם כל זכר להתנגדות יהודית ממשית. בובניס ציין אירוע יחיד של התנגדות גברים יהודיים לחפירת בור-מוות ארוך בעיירה הקטנה גוֹדְלִיאוּה (Garliava),⁸ ובספרו של בנקיר יש אף סעיף 'התנגדות', אך הובא בו מקרה אחד בלבד, ובפתיחתו רשם המחבר: "נדיר למצוא בעדויות מידע על התנגדות יהודית".⁹ עוד מחקר חשוב שניסה ללמוד על גורל יהודי

5. מאספים מפורטים על רצח יהודי העיירות ראו אצל ארסלווייטה, טבח בליטא; גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 233-373; לוי, פנקס הקהילות; דין, אנציקלופדיה, עמ' 1038-1157.

6. מחקרו של ארונס בובניס (בובניס, שואה בליטא) נכתב בשביל הוועדה הבין-לאומית לבחינת הפשעים של משטרי הכיבוש הנאצי והסובייטי בליטא, ולא קיבל את אישורה. עדויות הניצולים שעליהן התבסס מחקרו של דוד בנקיר (בנקיר, גירוש והשמדה) הן מאוסף קוֹנְיִיחֹבְסְקִי שבארכיון יד ושם.

7. להלן ייזכר כי בובניס כמעט התעלם מן האירועים האלה שהיו בתקופה הראשונה (בובניס, שם).

8. שם, עמ' 26. גודלווה - עיירה השוכנת כ-10 ק"מ מדרום לקובנה. במסתו הזכיר בובניס גם אישה יהודייה מדיֶבְנִישְׁקוֹ (Dieveniškės; כ-60 ק"מ מדרום-מזרח לוויילנה) שסירבה למסור לגרמני את מכונת התפירה שלה, נורתה והמכונה נלקחה ממנה (שם, עמ' 61), וכן הזכיר אירוע בריחה המוני מחצר הגטו במְרִצְיִנְקֶנְצֶה (Marcinkonys; כ-60 ק"מ מצפון-מזרח לגרודנה) ואף סירוב לצאת מבונקרים נסתרים בה (עמ' 10). יש לציין כי שתי עיירות אלו היו באותה העת מחוץ לתחומה של ליטא.

9. בנקיר, גירוש והשמדה, עמ' 40 (תרגום מאנגלית; כל התרגומים במאמר הם שלי אלא אם כן צוין אחרת). המקרה הנזכר הוא התארגנות מחתרנית עם נשק ורימונים בגטו פּוֹסְטְבִי (Postawy; כ-110 ק"מ מצפון-מזרח לוויילנה) כדי לנסות ולחבור אל יחידות הפרטיזנים האדומים ביערות הסביבה (שם). והנה אף אותו גטו פוסטבי שכן כשישה ק"מ מחוץ לגבולות ליטא! ובכל זאת סיכם בנקיר את ספרו במילים: "מהעדויות אנו למדים שהייתה התנגדות למבצעי הפשעים במצבים שהתנגדות כמעט לא הייתה אפשרית, כאשר הרעיבו והתעללו ביהודים באופן שיטתי, כשהם נעקרו, הועברו ממקום למקום, רוכזו בגטאות וגורשו, כאשר לא הייתה להם שהות לאסוף את האמצעים שבעזרתם היה אפשר להיאבק, ובתנאי בידוד שבהם לא היה נשק כלל" (שם, עמ' 203; מאנגלית).

הפרובינציה באמצעות בחינת האירועים בשתי עיירות בליטא הוא מאמרו של פריסטוף דיקמן, 'שואה בעיירות השדה הליטאיות: מקרי המבחן של יורבֶּורג ואוֹטֶין'. בדבריו הדגיש דיקמן שני מעשי גבורה של יהודים שהתקיפו יורים גרמניים וסיכום: "היהודים היו לכודים... הרוב לא ראה כל מוצא ולא היה לו כל סיכוי לברוח או להתנגד - הטרור של הגרמנים והליטאים היה מהמם מדיי והאווירה עוינת מדיי".¹⁰ אף ספרו המקיף מאוד של דיקמן, 'מדיניות הכיבוש הגרמנית בליטא 1941-1944', שדן גם בפרובינציה הליטאית, הזכיר רק מעשי גבורה יחידים שהתרחשו בה,¹¹ ושוב הדגיש את המציאות הבעייתית שלא אפשרה התנגדות יהודית.¹² האומנם בקרב יותר ממאה אלף היהודים שחיו בעיירות השדה בליטא לא התעוררה התנגדות ממשית לצורריהם? כלום גם על החיסול המהיר והמוחלט של המוני היהודים האלה אפשר להחיל את הביטוי הטרגי "הלכו כצאן לטבח"?¹³

המאמר שלפנינו בא לענות על שאלות אלו באמצעות בחינה של קשת עדויות רחבה, ובייחוד עדויות של ניצולי הפרובינציה הליטאית. רבות מהן גבה מפיהם ליב קוֹנְיוֹחובְּסקי - יליד ליטא וניצול גטו קובנה - בשנים הראשונות שלאחר המלחמה כשפרטי האירועים הטרואטיים אשר ידעו עדיין היו טריים בזיכרונם. ברצותו לשמור על הדיוק ההיסטורי בחן קוניוחובסקי את הפרטים, השמות והתאריכים שנגבו מפי עד על עיירה מסוימת מתוך השוואה עם עדויות של עדים אחרים על אותו מקום, ולא היסס לתקן תאריכים שנזכרו בכמה עדויות. בחינת כל 150 העדויות באוסף קוניוחובסקי, הספון בארכיון 'יד ושם', ועוד עדויות ממקורות אחרים מלמדת כי היו מעשי התנגדות ואף גבורה שעשו היהודים המושפלים והמדוכאים, אך הם לא היו רבים.¹⁴ אראה כי כדי לאפיין מעשי גבורה

10. דיקמן, שואה, עמ' 80 (תרגום מאנגלית). מחקרו התבסס על כלל סוגי המקורות, אך חסרים בהם כמה מקורות חשובים. מעשי הגבורה שציין הם התנפלות יהודי על קצין גרמני (לא נזכר שזה היה פֶּהֶמָה, ראש הגסטפו בטילזיט!) ופציעת רגלו בעת הוצאת גברים להורג ב-3.7.1941 בירבורג (Jurbarkas); 75 ק"מ מצפון־מערב לקובנה; שם, עמ' 76) וניסיון של צדוק בליימן וחברו קלמן כץ להתנפל על אחד הגרמנים הצופים ברצח היהודים ב-7.8.1941 באוטֶין (Utena); כ-90 ק"מ מצפון־מזרח לוולנה; שם, עמ' 83, בהסתמכו על אשרי, חורבן, עמ' 193). אולם מתיאור המקרה השני שהובא גם אצל גרפונקל עולה שלא הייתה שם כל התנגדות (גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 239-240).

11. בצינו "האלימות המשפילה עוררה גם כן סירוב והתנגדות ספונטניים" הביא כריסטוף דיקמן שני מקרי התנגדות (דיקמן, כיבוש, עמ' 377; מגרמנית).

12. "הרצח ההמוני של יהודי ליטא החל מוקדם מאוד והיה בקצב גבוה מאוד. לרוב היהודים פשוט לא היה זמן לכל סוג של תגובה משותפת" (שם, עמ' 1196; מגרמנית).

13. הכוונה לביטוי במשמעות תיאור מצב טרגי שהקרבנות אינם אשמים בו ולא במשמעות של שיפוט (על כך ראו דינה פורת, "למה הכוונה ב'כצאן לטבח'?", ישראל היום, 2.5.2011).

14. כל עדויות הניצולים הנזכרות במאמר זה הן מאוסף קוניוחובסקי ומגרפונקל, יהדות ליטא, ד. על הבעייתיות שבשימוש בעדויות ניצולים כמקור עיקרי במחקר ראו, למשל, בראונינג, זיכרון, עמ' 20-29.

אלו ולהעריכם כראוי יש להציבם על ציר יישום שלבי החיסול של יהודי עיירות ליטא ולבחון כל אחד מהם בתנאיו הסביבתיים. רק בדרך זו אפשר לפרש את היקפה הקטן של ההתנגדות היהודית בפרובינציה הליטאית ולהבינה.

תהליך חיסול יהודי עיירות השדה

יהודי עיירות ליטא היו נתונים לתהליך חיסול שיטתי שארך כמה חודשים. אולם כבר בימים הראשונים של המלחמה נפלו קרבנות יהודיים רבים. בתחילת מתקפת הגרמנים על ליטא ב-22 ביוני 1941 החלו יהודים ובייחוד צעירים לנוס מעיירותיהם בניסיונם להגיע אל גבולות הרפובליקות הסובייטיות הלטבית והביילורוסית. ברם, הגבולות היו סגורים, וברוב המקרים שומרי הגבול הסובייטיים לא אפשרו לחצותם. באין מוצא שבו היהודים על עקבותיהם. במרוצת מנוסה זו נתקלו רבים מהם בליטאים חמושים אשר ליוו את הכוח הגרמני וניסו לזנוב בחיילים הרוסיים בדרכם מזרחה. היהודים היו טרף קל, ולא מעטים מהם נשדדו, עונו ונרצחו.¹⁵ אולם רוב האוכלוסייה היהודית נשארה במקומה.

מה התרחש באותם ימים ראשונים בעיירות השדה הליטאיות? רוב אנשי הממשל והצבא הסובייטיים נסוגו במהירות לעבר רוסיה. מיד הופיעו בעיירות ליטאיים חמושים שכינו את עצמם 'פרטיזנים לבנים'. בתקופת ליטא העצמאית שירתו רבים מהם במשטרה הליטאית והיו חברים במועדוני הקלעים הלאומניים - מועדונים צבאיים למחצה. הם ניצלו את הריק השלטוני בעיירותיהם, שכן הגרמנים עדיין לא הגיעו אל רבות מהן, והקימו מנהל מקומי שכולו ליטאים, ובו מועצות מקומיות, משטרה ועוד מוסדות. הכוחות הגרמניים שנכנסו לעיירות לא הפריעו לפרטיזנים הלבנים במעשיהם, ולאחר שהייה קצרה בהן המשיכו הלאה בדרכם מזרחה.

תפקיד המנהל הליטאי החדש בעיירות היה בין היתר לפקח על חיי היהודים המקומיים.¹⁶ לשם כך הוא פתח בפרסום שורה ארוכה של צווים אנטי-יהודיים. יהודים מגיל צעיר מאוד חויבו לענוד טלאי צהוב על הצד השמאלי של החזה ועל הגב, נאסר עליהם לעזוב את בתיהם משעות הערב המוקדמות ועד לבוקר, הם לא הורשו ללכת באופן חופשי על המדרכות אלא רק בטור יחיד או בצד ימין של הכביש, ואף לא לבקר בגנים, לשוחח עם

15. ראו: לוין, פנקס הקהילות, עמ' 82.

16. דוד בנקיר קבע כי זו הייתה משימתו העיקרית של המנהל החדש (בנקיר, גירוש והשמדה, עמ' 28). וראו גם דיקמן, כיבוש, עמ' 364.

ליטאים, לקנות בחנויות של ליטאים ולנסוע בתחבורה ציבורית, להחזיק נכסי דלא נידי או מכשירי רדיו, אופניים, מצלמות ועוד ועוד.¹⁷

באותם ימי מלחמה ראשונים נדרשו היהודים להירשם במועצה המקומית ולצאת לעבודות. רוב המקרים היו אלה עבודות בזויות בלא שכר, וכל מטרתן - להשפיל את היהודים. הם אולצו לתלוש עשב מהמדרכות, לנקות את כיכר השוק, לטאטא את הרחובות, לנקות את השירותים של תושבי העיירה, לקלף תפוחי אדמה בבתי סוהר, לתקן את הדרכים והכבישים, לקצוץ ענפים מהעצים וכדומה. עבודה זו לוותה בלגלוג, בגידופים ובהכאות רצחניות מידי השומרים הליטאים.¹⁸

העוינות הגלויה ליהודים של המנהל הליטאי החדש בעיירות, שבאה על ביטויה בצווים המגבילים ובעבודות היזומות, גרמה בהן אווירה של אלימות חוקית ומותרת, ועודדה את הליטאים המקומיים להראות את פרצופם האמתי כלפי היהודים. ליטאים היו נכנסים מזמן לזמן לבתי שכניהם היהודים ובלא כל בושא פתחו במסע ביזה בעוד היהודים מביטים בהם חסרי אונים. היו אף פרטיזנים לבנים שכדי להיטיב את תנאי חייהם שלהם דרשו מיהודים מאות רובלים ליום עד שרוקנו אותם מכל כספם. ליטאים ובכללם האינטליגנציה המקומית היו מתכנסים לעתים בימי ראשון סביב כיכר השוק, והיהודים היו נקראים לשם כדי לעשות 'הופעה'. בהופעות אלו אולצו היהודים להציג התעמלות מוזרה ומגוחכת ולשיר שירים סובייטיים ותפילות.¹⁹ ואציין אף מקרי אונס ורצח אשר באותה העת היו מעשים שבכל יום בעיירות.²⁰ מקומות מילוט ממציאות מדכאת זו לא היו. רוב האוכלוסייה הליטאית הייתה נכונה בכל עת להסגיר לרשויות החדשות יהודים מסתתרים, וכמעט לא היה כל טעם לנסות למצוא מקום מקלט אצל מכר או אצל כפרי נידה. חייהם ורכושם של היהודים היו אפוא הפקר.

אפשר לנסות לפרוט את הסיבות והנסיבות שהובילו לאפליית היהודים ולהתעללות

17. ראו: בנקיר, שם, עמ' 28-29, 42-58; דיקמן, שואה, עמ' 77; דיקמן וסוז'דליס, רדיפה ורצח המוני, עמ' 144. אצל ארונס בובניס נזכרת מדיניות זו בעיירות יחידות בלבד (בובניס, שואה בליטא, עמ' 31, 57, 62-63, 65).

18. ראו: בנקיר, שם, עמ' 58-72. גם אירועים אלו נזכרים אך בחטף אצל בובניס (שם, עמ' 28, 39, 45, 59, 61, 62) ואף אצל דיקמן (שם, עמ' 77, 82, 84).

19. בנקיר, שם, עמ' 29, 72-81.

20. שם, עמ' 29-30.

המשפילה בהם מצד הליטאים.²¹ אולם נכון יותר לראות ביחס זה שלב ראשוני ומכין לקראת חיסול יהודי העיירות.²² השלב השני החל בריכוזם תחת קורת גג אחת במעין גטאות מקומיים.²³ היהודים כונסו בבתי מדרשות, בשכונות העלובות ביותר של העיירה, בקסרקטינים, באסמים ובאורות. הצפיפות בכל אתר הייתה איזומה, והמחסור במזון היה חמור. הליטאים נכנסו מדי פעם בפעם לגטאות, ובאמתלות שונות ומשונות שדדו את שארית רכוש הכלואים, ולעתים אף התעללו בהם. מלבד היכולת לפקח על היהודים באופן הדוק לפני הוצאתם להורג²⁴ הייתה לגטאות האלה עוד מטרה חשובה בעיני הגרמנים והליטאים עושי דברם, והיא החלשתם הפיזית והנפשית של היהודים לקראת מותם כעבור זמן קצר. ובאמת בעיירות לא מעטות עונו הגברים ברעב ובמכות רצחניות עד שלא היה עוד כל חשש שיקומו ויתנגדו לרוצחיהם.²⁵

השלב השלישי היה החיסול הסופי עצמו. לאחר שהייה בגטאות, לעתים קצרה, החלו להוציא משם את היהודים בקבוצות כשכבר היו במצב של תשישות לאחר ההכאות

21. נקמה על פגיעת הסובייטים בליטאים במרוצת שנת כיבושה של ליטא בידיהם כשהיהודים הואשמו שהם בעלי בריתם של הרוסים; ביטוי לשנאה האנטישמית הדתית העמוקה שהייתה טבועה בדמם של הליטאים ואשר לובתה מחדש באמצעות התעמולה הנאצית מגרמניה השכנה; הזדמנות לגזול את הרכוש היהודי. על כך ראו, למשל, ארד, רצח היהודים בליטא, עמ' 146-148; דיקמן וסווידליס, רדיפה ורצח המוני, עמ' 100; טרוסקה, התעצמות; בובניס, שואה 1941-1944, עמ' 50-51; דיקמן, כיבוש, עמ' 171-177.

22. דוד בנקיר התקשה לראות ביחס זה, אשר בו בזמן חזר ונשנה בכל מחוזותיה של ליטא, תגובה ספונטנית ואקראית בלבד של הליטאים (בנקיר, גירוש והשמדה, עמ' 42-43). באופן דומה ראה יחס זה גם כריסטוף דיקמן: "האלימות נגד התושבים היהודיים בפרובינציה הליטאית הייתה קיצונית... האלימות נבעה לא רק משרירות גרידא אלא שוב ושוב תאמה דפוס קבוע, אפילו במקומות קטנים מאוד... הניתוח המפורט של האלימות האנטי-יהודית בשבוע הראשון למלחמה מראה שברוב המקרים הוסלמה האלימות עם בוא הגרמנים. הבידוד, השוד והרצח של היהודים נעשו שיטתיים" (דיקמן, כיבוש, עמ' 377-378; מגרמנית). וטעה ארונס בובניס כשטען כי בתקופה ההיא הייתה רדיפה פוליטית בלבד ולא על רקע גזעי (בובניס, שואה בליטא, עמ' 74; על טענה זו הוא חזר גם בבובניס, שואה - שלבים עיקריים, עמ' 212). וראו על כך תגובתו של ארד, ביקורת, עמ' 1-2. מאמר זה לא יעסוק בשאלה אם אמנם הייתה ההתעללות בתקופה הראשונה שלב מתוכנן ומאורגן מראש בתכנית מסודרת לחיסול יהודי ליטא, שכן ההסתכלות במאמר היא נסיבתית מנקודת המבט של הקרבנות היהודיים.

23. על אופיים המהותי השונה של הגטאות בשטחים הכבושים של ברית המועצות לעומת הגטאות בפולין כתב דן מלמן: "אם הגטאות הראשונים, בפולין שעד קיץ 1941, נתפסו כזמניים בציפייה ל'פתרון בעיית היהודים' שיכתוב המשטר, עתה [בעת 'מבצע ברברוסה'] הייתה זמניותם קצובה בתוך הפתרון המתגבש והמתבצע, אם כי לצורך הפתרון הסופי לא היה הכרח בהם" (מלמן, הגטאות, עמ' 98; הסרתי את ההדגשות שבמקור). גם האנציקלופדיה של המחנות והגטאות, אשר מנתה הקמה של כ-100 גטאות ברחבי ליטא בשנת 1941, ציינה כי תהליך הגטואיזציה הקצר מאוד בליטא היה רכיב בלתי נפרד ברצח ההמוני של היהודים במחצית השנייה של 1941 (דין, אנציקלופדיה, עמ' 1032, 1035).

24. ראו: בנקיר, גירוש והשמדה, עמ' 82; דיקמן, שואה, עמ' 79.

25. דוגמה אחת מרבות המשוקעות בעדויות הניצולים שבאוסף קוניוחובסקי תובא להלן. בעיירה פּרָבְנִישְׁק (Pravieniškės) אף הילכה סברה כי רופא ליטאי מקובנה השיא עצה לתת מרק עשבים ליהודים כדי להמית בהם את רצון ההתנגדות בטרם רציחתם (ראו גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 339).

וההרעבה השיטתיות שעוללו הליטאים. באופן זה נרצחו הגברים הבריאים והחזקים בעיירות רבות ביולי 1941, ואילו למבוגרים, לנשים ולילדים ניתנה ארכת חיים, חיים עלובים מאוד, עד לחיסולם המוחלט באופן דומה בחודשי ספטמבר-אוקטובר באותה השנה.²⁶ את רוב הרציחות, שהיו ליד בורות מוכנים מראש, ביצעו הליטאים עצמם, ובכל מקום עמדו שניים-שלושה גרמנים וצילמו.²⁷

בחודש נובמבר 1941 לא נשאר אפוא זכר ליהודים חיים בעיירות השדה בליטא, וכל רכושם נשדד.²⁸

מעשי התנגדות

הסקירה הקצרה על חיסול יהודי עיירות השדה הליטאיות מלמדת כי אף שאולי לא הותווה תהליך זה בתכנית מסודרת וערוכה מראש, גרמו שלביו לבודד בפועל את היהודים משכניהם, לפגוע ברוחם, להשאירם בלא רכוש ובלא מזון ולהביאם לידי מצב גופני ונפשי ירוד ביותר לפני הוצאתם ההמונית להורג. ברי שבאוירת השמדה מובהקת זו היה כל גילוי התנגדות בבחינת מעשה גבורה, שכן תוחלתו הייתה אפסית, וסוף האמיץ או האמיצה היה קשה ומר. עם זאת לא נכון להתבונן במעשי ההתנגדות כאילו היו מקשה אחת. אינה דומה מציאות ההלם של היהודים בתקופה הראשונה לאחר פרוץ המלחמה, שנבעה מיחסם המתנכר והמלעיג של שכניהם וממעשי הטרור שעוללו הפרטיזנים הלבנים,²⁹ למציאות של התנכלות מאורגנת כלפי היהודים בעת גירושם מבתיהם וכליאתם בגטאות מאולתרים. וכל אלה אינם דומים כלל למצב לפני הרצח עצמו בצעידת היהודים האחרונה אל המוות או בעמידתם ליד הבורות ממש בעוד ליטאים חמושים מקיפים אותם ושומרים עליהם. ראוי אפוא לבחון את ההתנגדות לפי מקומה בתהליך החיסול של הקהילות היהודיות, שהיה, כאמור, בשלושה שלבים או בשלוש תקופות.

26. הרציחות ההמוניות האחרונות בוצעו בחודש נובמבר 1941 עד למחציתו.

27. מציאות זו עוברת כחוט השני ברוב העדויות שבאוסף קוניוחובסקי ונוכרת באקראי גם אצל בובניס, שואה בליטא. כתב על כך כריסטוף דיקמן: "מנקודת המבט היהודית בלט העבריין הליטאי מעל לכול. הגרמני הופיע לעתים קרובות רק בשוליים, ולעתים כלל לא. הדבר נכון במיוחד לעיירות ולמקומות הרבים שמחוץ למרכזים העיקריים של המדינה. מורדים, חיילים, שוטרים ועובדי מנהל מקומי ליטאיים הם בייחוד שעצרו, חקרו, עינו והשפילו את היהודים. את הרצח ביצעו בשורה הראשונה ליטאים שהיו רובאים, מלווי רכבים ושומרים" (דיקמן, כיבוש, עמ' 379; מגרמנית).

28. יצאו דופן עיירות יחידות שבהן הוחזקו יהודים במחנות עבודה.

29. על ההלם שהוכו בו היהודים מהתנהגות שכניהם ראו, למשל, בנקיר, גירוש והשמדה, עמ' 51, 75, 165; דיקמן, כיבוש, עמ' 379.

א. התקופה הראשונה: השפלה, שוד ואלים רצחנית

תקופה זו התאפיינה בסימון היהודים, בבידודם ובהוצאתם לעבודות בזויות ומבזות. תמונה אופיינית להתרחשויות אלו מתוארת בעדות ניצול מהעיירה דוביניק (Dubingiai) שבמזרח ליטא:

בבוקר שלמחרת פרוץ המלחמה, ביום שני 23 ביוני 1941, לא היה אפשר למצוא איש מהמשטרה הסובייטית או מהצבא האדום בעיירה. והגרמנים טרם הגיעו. אבל באותו היום תלו הליטאים כרזה גדולה שהסיתה את האוכלוסייה המקומית להתחיל להתחשבן עם היהודים. ליטאים חמושים מהעיירה ומהסביבה מיד התארגנו לכוח של 40 איש והחלו בגזל יהודים. הם הלכו ליהודים המבוססים יותר ולקחו [מבתיהם] כל מה שחשבו לבעל ערך. באותו היום הם כינסו את כל הנערים והנערות היהודיים והכריחו אותם לנקות את השירותים של כל התושבים הליטאיים בעיירה. לפנות ערב שחררו את הצעירים לבתיהם.³⁰

באווירה מפלה ואלים זה כלפי היהודים עסקו הפרטיזנים הלבנים במאסר יהודים צעירים וקומוניסטים ובהתעללות רצחנית בהם וכן בשוד רכוש יהודי. השתלטות ליטאים חמושים על החיים המקומיים הייתה מציאות חדשה, והיה אפשר לצפות להתארגנות ולהתנגדות ניכרת של יהודים, שכן עדיין היה כוחם עמם. אכן, בולטת התגובה הזאת בעיירה רְקִישוֹק (Rokiškis) שבצפון-מזרח ליטא. הסובייטים אשר שלטו בה התכוננו לקראת הגעת הצבא הגרמני והתארגנו למתקפת-נגד. הם חילקו נשק לנוער הקומוסומול, נכרים ויהודים, ונערים אלו שובצו בתכניות ההגנה המקומיות. ואולם עד מהרה התפנה הצבא הסובייטי מהעיירה, וב-27 ביוני 1941 היא נשארה בלא שלטון. באותו היום פתחו פרטיזנים לבנים בפוגרום נגד היהודים, וקרב דמים התפתח בין הנוער היהודי החמוש לליטאים. הקרב ארך יותר משעתיים ונפלו בו כשנים-עשר צעירים יהודים וכן ליטאים.³¹ אולם היה זה מקרה חריג. לרוב היהודים לא היה כל נשק, ונבצר מהם לצאת באופן מאורגן וגלוי נגד הליטאים החמושים היטב. אמנם בעיירה קופישוק (Kupiškis), גם היא בצפון-מזרח ליטא, נחזתה בימי המלחמה הראשונים התקוממות של כמה צעירים יהודיים נגד כנופיה של תלמידי

30. ארכיון יד ושם O.71, תיק 99 (תרגום מיידיש). דוביניק שוכנת כ-40 ק"מ מצפון-מזרח לוויילנה. לפני המלחמה חיו בה כשלושים משפחות יהודיות.

31. שם, תיק 80; גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 362. לגרסה אחרת ראו בריינע ראָטֶהאַלץ-קור, 'מיין גבית-עדות', באַקאַלטשוק, יזכור, עמ' 386. רְקִישוֹק שוכנת 80 ק"מ מצפון-מזרח לפוניבו'. לפני המלחמה גרו בה כ-3,000 יהודים. הצבא הגרמני נכנס אליה ב-28 ביוני 1941.

גימנסיה ליטאיים,³² אך בדרך כלל הייתה ההתנגדות הקבוצתית נדירה. אכן, מעשי ההתנגדות באותה העת רובם ככולם היו מעשי יחידים בלבד. כשבאו ליטאים חמושים להוציא יהודים לעבודה בעיירה מַרְיִימְפּוֹל (Marijampolė) שבדרום־מערב ליטא, סירב זאב פֶּפִּינְיִק בן ה-24 ללכת עמם בטענה שהוא לא רצה לעבוד למען רוצחי עמו. הליטאים ניסו לקחתו בכוח. הוא חטף רובה מידי אחד מהם, ירה בו, הרגו ופצעו אחר.³³ בעיירה היידוּצִישוֹק שבקצה המזרחי של ליטא החלה בבוקר 26 ביוני 1941 בריחה של האדמיניסטרציה הסובייטית המקומית. מיד הופיעו בעיירה חבורות של פרטיזנים לבנים, עצרו כמה צעירים יהודיים והאשימו אותם באהדה לברית המועצות. אחד הצעירים, אברהם יוֹכְלֵמָן, לא קיבל את דבר מאסרו כמוֹבֵן מאליו. הבחור בן ה-25 הכה בראש הליטאי שהובילו והצליח לברוח.³⁴ בעיירה אוּשְׁפּוֹל (Užpaliai) שבצפון־מזרח ליטא החלו הליטאים את פגיעותיהם ביהודים בהתעללות ביחידים. אחד הנפגעים היה הרב ליב קָמֶר, בן של רב העיירה הקשיש. בתו נאנסה לעיניו, והוא עצמו נלקח בידי הליטאי האנס אל מחוץ לעיירה כדי שיכרה בור־מוות לעצמו. בעודו חופר הוא התנפל על הליטאי וחנוקו.³⁵ אף מקרי התקוממות והתנגדות כאלה של יחידים לא אפיינו את תגובת כלל היהודים להתערמות הגרמנים והליטאים בהם במרוצת השבועות הראשונים מתחילת המלחמה. רוב היהודים לא הגיבו כלל, והמעטים שבכל זאת התנגדו עשו כן רק מחמת רתיעתם מלפגוע בקודשי ישראל או כתגובה אינסטינקטיבית ולא מחושבת מראש. בעיירה נַייֶשְׁטוּט־טְבֵּרִיג (Žemaičių Naumiestis) שבמערב ליטא, לדוגמה, גרמנים ופרטיזנים לבנים חטפו בסוף השבוע השני של המלחמה שלושים גברים יהודיים והובילו אל בית הכנסת המקומי. שם נצטוו היהודים לשבור את הסֶטְנְדֵּרִים והספסלים ולהוציא את גזרי העץ החוצה. אחר כך הם הוכרחו להעביר את ספרי התורה וספרי הקודש מבית הכנסת אל רחבת הכניסה ולעמוד סביבם במעגל. הרב קיבל פקודה להצית אש כדי לשרוף את הספרים. אף שכבר למד מעט על יחס הגרמנים והליטאים אל היהודים המקומיים הוא

32. גרפונקל, שם, עמ' 343. קופישוק שוכנת 40 ק"מ מצפון־מזרח לפוניבז'. לפני המלחמה חיו בה כ-1,200 יהודים.

33. שם, עמ' 312. מריימפול שוכנת כ-50 ק"מ מדרום־מערב לקובנה. לפני המלחמה חיו בה כ-2,800 יהודים. בעיירה זו היו עוד כמה מקרי התנגדות פעילה של יהודים (שם).

34. ארכיון יד ושם, O.71, תיק 27. היידוּצִישוֹק שוכנת כ-95 ק"מ מצפון־מזרח לוויילנה. לפני המלחמה גרו בה כאלף יהודים. הצבא הגרמני הגיע אליה רק ב-2 ביולי 1941.

35. גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 242. אושפול שוכנת כ-70 ק"מ ממזרח לפוניבז'. לפני המלחמה חיו בה כ-100 משפחות יהודיות.

סירב למלא את הפקודה.³⁶ גם בעיירה הסמוכה ויינוטָה (Vainutas) נכנסו גרמנים לבית הכנסת והחלו להשתולל בו ולקרוע ספרי קודש. רב המקום יוסף יעקב שור נזעק וזרק חתיכת עץ על הגרמנים. הוא הוכה קשה. בשבת שלמחרת הובא הרב הפצוע כדי להצית את הספרים באש. הוא סירב ושוב הוכה. הגרמנים הביאו את השמש, אך גם הוא סירב להדליק את האש, והוכה ברצחנות.³⁷

בדוגמאות האלה יש סממנים של קידוש-השם. תגובות אחרות התאפיינו בטבעיות ובתמימות: במריימפול נגזר על היהודים לברך כל גרמני בהסרת הכובע ובהרכנת ראש עמוקה. המורה המקומי צבי אאירוב לא הבחין בעת לכתו בחייל גרמני ולא בירכו. החייל סטר לו, ובלא לחשוב פעמיים החזיר לו אאירוב כמה סטירות. הוא מיד נאסר ונרצח בבית הסוהר.³⁸ בעיירה הגדולה שְׁוֹנְצ'ין שבמזרח ליטא החלו לקחת בעלי יכולת פיזית לעבודות בזויות. הפרטיזנים הלבנים ניסו להאיץ את הליכת חברי אחת הקבוצות, וכמנהגם הִכו בהם בלא רחם. הבחור אלתר גְרִזוֹל לא יכול לעצור ברוחו וגער בליטאי המכה על התנהגותו האכזרית. על מעשהו זה לא עברו הליטאים בשתיקה. הוא נלקח אל מאחורי העיירה, ושם הם ירו בו למוות.³⁹

היו מניעי המגיבים אשר יהיו, בחינת העדויות הרבות מעלה שההתנגדות היהודית בתקופה הראשונה שלאחר תחילת המלחמה הייתה מעטה. מיעוט תגובות בכלל והיעדר כמעט מוחלט של התנגדות כוחנית בפרט חושפים מציאות של הלם וחוסר אונים של רוב היהודים. התחושה היא שרובם בתמימותם עדיין לא הבינו את מצבם החמור לאשורו. אולם אף אלה שהבינו את גודל הסכנה, ובהם ודאי חברי תנועות הנוער לשעבר שכוחם היה במונתיהם, כמעט לא עשו דבר. נראה שהשינוי הקיצוני והמהיר מאוד במעמד היהודים והפחד שנסכו בהם הגרמנים והליטאים החמושים הם שריפו את ידיהם ומנעו התעשתות ותגובה מאורגנת וממשית יותר.

36. ארכיון יד ושם O.71, תיק 16. ניישטוט-טברג שוכנת כ-50 ק"מ מדרום-מזרח לקלייפדה. לפני המלחמה הייתה בה קהילה יהודית בת תשעים משפחות בערך. העדות אינה מספרת מה עלה בגורלו של הרב, אך מתוך האירוע בווינוטָה, המוזכר בהמשך, אפשר ללמוד כי סופו היה מר.

37. גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 269. לגרסת אירועים שונה במקצת ראו ארכיון יד ושם, שם, תיק 17. ויינוטה שוכנת כ-60 ק"מ מדרום-מזרח לקלייפדה. לפני המלחמה חיו בה 55 משפחות יהודיות. והשוו אל התנגדויות דומות של רבני העיירות אוטְיִן (לוי, פנקס הקהילות, עמ' 124) ושווקשנה (Švekšna; גרפונקל, שם, עמ' 365) ושל יהודי מכובד מהעיירה שט (Šeta; שם, עמ' 368).

38. גרפונקל, שם, עמ' 313.

39. ארכיון יד ושם O.71, תיק 23. שוונצ'ין שוכנת 75 ק"מ מצפון-מזרח לוויילנה. לפני המלחמה הייתה בה קהילה של כאלפיים יהודים. והשוו אל מקרי הטחת דברים בליטאים למראה עוולותיהם בעיירות אַניקְשֵׁט (Anykščiai) וגוֹרְד' (Gargždai) אצל גרפונקל, שם, עמ' 248, 258.

ב. התקופה השנייה: הוצאה מהבתים וריכוז בגטאות

על אף האלימות הבוטה והרצחנית של הגרמנים והליטאים בתקופה הראשונה לכיבוש ליטא עדיין האמינו יהודים רבים כי סופו של הגל העכור לעבור עד מהרה. אולם ההכרה המרה שזו אשליה התבררה בייחוד כאשר הוצא לפועל עוד שלב בתהליך חיסולם - גירושם מבתיהם וריכוזם בגטאות מאולתרים.

דומה שהתגובה הפעילה-למחצה היחידה לפקודת הגירוש התרחשה בוויסוקיֶדוֹר (Aukštadvaris) שבדרום ליטא. כשב-24 ביולי 1941 נדרשו יהודי העיירה לעבור לגטו מקומי פנתה אחת הצעירות היהודיות, אידה ברויֶדָה, אל הקומנדנט הגרמני ומחתה על הגֶרָה. על "עוון" זה היא נידונה למיתה.⁴⁰ שאר גילויי ההתנגדות היו סבילים אף יותר. בעיירה מז'ייק (Mažeikiai) שבצפון-מערב ליטא, למשל, נצטוו היהודים בראשית חודש יולי 1941 לעבור אל בית המדרש שהוגדר גטו זמני. רופאת שיניים מקומית, דוקטור פֶּנְיָה למפה, סירבה לדרישת הליטאים לעזוב את ביתה. הם ירו בה ובילדה יחד.⁴¹ אירוע דומה היה בעיירה ז'וֹסְלָה (Žasliai), השוכנת בין וילנה לקובנה. במוצאי שבת 16 באוגוסט 1941 צבאו פרטיזנים על דלתות בתי היהודים בעיירה. היהודים כבר התרגלו למעשי הביזה והשוד של הליטאים המקומיים וחששו לפתוח את הדלתות. הפרטיזנים פרצו אותן בכוח והכריחו את כל הגברים, הבחורות בנות 16 ומעלה, וכן נשים שכבר היו להן ילדים בוגרים לצאת מן הבתים ולהתרכז בבית המועצה המקומית ועוד בבית של יהודי. משם הם היו אמורים להיות מובלים אל גטו זמני - ביתן גדול בעיירה הסמוכה קושידור (Kaišiadorys). נערה אחת אזרה אומץ והתנגדה לצאת מביתה. הליטאים לא היססו הרבה וירו ברגלה. כמה מקרי התנגדות סבילה כאלה היו בעיירה. הליטאים הכו במתנגדים להם בפרגולים והכריחו לעזוב את בתיהם.⁴²

מקרה מיוחד של התנגדות סבילה היה בעיירה קושידור עצמה, שבה גרו כשמונים משפחות יהודיות. הן הוצאו למחרת גירוש היהודים מז'וֹסְלָה לאותו ביתן שניצב סמוך לתחנת הרכבת של קושידור. והנה חושיו המחודדים של ילד בן 10 חשו, כנראה, בחומרת המצב. הוא לא רצה לעזוב את ביתו והתחבא מתחת לעגלה. הליטאים שמו לב, מצאו את מקום

40. גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 276. לגרסה שונה במקצת של האירועים ראו ארכיון יד ושם O.71, תיק 88. ויסקידור שוכנת כ-50 ק"מ מדרום-מערב לוילנה. לפני המלחמה חיו בה יותר מ-200 יהודים.

41. גרפונקל, שם, עמ' 309. מז'ייק שוכנת כ-75 ק"מ מצפון-מערב לשוול. לפני המלחמה חיו בה כ-1,200 יהודים.

42. ארכיון יד ושם O.71, תיק 84. ז'וֹסְלָה שוכנת כ-45 ק"מ ממזרח לקובנה. לפני המלחמה הייתה בה קהילה בת כתשע מאות יהודים. קושידור שוכנת 10 ק"מ ממערב לז'וֹסְלָה. עוד מקרי התנגדות ליציאה מהבית בעיירות וירְבַלֵן (Virbalis) וקְרוּק (Kriūkai) ראו אצל גרפונקל, שם, עמ' 278, 353.

מסתורו וציוו עליו לצאת משם. הילד לא יצא. הליטאים ירו בו מתחת לעגלה והרגוהו.⁴³ ומה אירע בגטאות עצמם? כאמור, הם שימשו מקום ריכוז זמני ליהודים עד שהוצאו להורג. היהודים לא ידעו זאת, ועל אף התנאים הקשים לא ניכרה בקרבם התנגדות ובוודאי לא התנגדות מאורגנת. דומה שפעולה משותפת יחידה הראויה לציון התרחשה בעיירה וּבּוֹלְנִיק (Vabalninkas) שבצפון-מזרח ליטא. כל היהודים המקומיים הועברו לגטו ומשם - לבית המדרש ולמבנה בית ספר עד שיועברו לעיירה הסמוכה פּוֹסוֹל (Pasvalys). כאשר נודעה כוונה זו של הליטאים, המרידו הזוג גְרֵטְנֶר את היהודים העצורים בבית הספר. כולם נענו לקריאה, עמלו לפרוץ כמה קרשים בגדר שהקיפה את בית הספר ונמלטו דרך הפּרְצָה.⁴⁴ מעשי בריחה היו גם בגטאות אחרים, ואולם בכל המקרים ברחו יחידים, והם לא היו בהתארגנות יזומה. לביתן הנזכר בקושידור, לדוגמה, הובאו גם יהודים מהעיירה הסמוכה זִ'מְרֵי (Žiezmariai). רובם קיבלו עליהם את הדין, אך אחת הצעירות, אסתר גורדון, חשה בסוף המתקרב והחליטה לעשות מעשה. היא ברחתה מהביתן והתחבאה בסביבה. לרוע מזלה נודע הדבר לליטאים, והם ירו בה במקום מחבואה. עוד כמה נשים בנות זִ'מְרֵי ברחו והתחבאו אצל כפריים בסביבה, אך גם הן נמסרו לבסוף לידי הפרטיזנים הלבנים, והם רצחו אותן.⁴⁵

מקרה חריג התרחש בקְרֵקִינוֹבָה (Krekenava) שבמרכז ליטא. יהודים מהעיירה גורשו מבתיהם אל בית המדרש המקומי שהוגדר גטו. על בית מדרש דחוס זה שמר ליטאי חמוש. שְׁמֶרֶל לוי, אחד היהודים הכלואים, ביקש מהשומר להרשות לו לצאת החוצה. כשהליטאי סירב דקר אותו לוי בסכין.⁴⁶ ייחודה של תגובה זו מלמד על הכלל: שאר התגובות, שהיו מעטות אף לעומת התגובות בתקופה הקודמת - רובן ככולן היו התנגדות סבילה בלבד, ובכללה אף בריחה והסתתרות. רוב היהודים בחרו שלא להתנגד מחשש שיבולע להם עד מוות והעדיפו לקבל עליהם את הגזרות החדשות בשתיקה ובהכנעה מתוך תקווה שישרדו לאחר התקופה הקשה.

43. ארכיון יד ושם, שם.

44. גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 264. וּבּוֹלְנִיק שוכנת 35 ק"מ מצפון-מזרח לפוניבז'. לפני המלחמה חיו בה כ-50 משפחות יהודיות. פוסוול מרוחקת מוּבּוֹלְנִיק 25 ק"מ בכיוון צפון-מערב.

45. ארכיון יד ושם O.71, תיק 84. זִ'מְרֵי מרוחקת 8 ק"מ מקושידור בכיוון דרום. לפני המלחמה חיו בה כמאתיים משפחות יהודיות. אישה, חיה פרידמן, ברחתה גם מהגטו של העיירה בְּטִיגוֹלָה (גרפונקל, שם, עמ' 253).

46. גרפונקל, שם, עמ' 355. קְרֵקִינוֹבָה שוכנת 25 ק"מ מדרום-מערב לפוניבז'. לפני המלחמה חיו בה כ-60 משפחות יהודיות. בעדויות נזכר גם סירוב לכרות בורות-מוות של הצעיר מְנָה אֶסְתֶּרְזוֹן ושל רב העיירה וישטיץ (Vištytis), שהיו כלואים עם כל הגברים בגטו וישטיץ (שם, עמ' 279).

ג. התקופה השלישית: חיסול סופי

לאחר שהייה בגטאות החלו הפרטיזנים הלבנים להוציא משם את הכלואים בקבוצות. בשלב זה התחוויר ליהודים שלא הייתה עוד כל תקווה להישאר בחיים. ברם, אפסו גם האפשרויות לברוח, ואף מי שחשב כי אולי יצליח ידע שלא היה לו מקום להסתתר בו. יתרה מזו, היהודים כבר היו במצב של תשישות לאחר ההכאות וההרעבה שכפו עליהם הליטאים, והם לא ראו כל דרך אלא להשלים עם גורלם המר. אולם היו גם יחידים שחשבו אחרת ובשארית כוחותיהם ניסו לפעול. פעולות אלו באו על ביטוין בכמה פנים. אפתח בעדות על פעולה בגטו באחוזת וִישׁוֹוִין (Viešvėnai), אשר שכנה במרחק שבעה קילומטרים מהעיירה טְלֵז (Telšiai) שבצפון־מערב ליטא. בגטו וישוויין רוכזו יהודי מחוז טלז בתוך אורוות ואסמים. מהעדות אפשר ללמוד על אופן דיכוי אופייני של הגברים היהודים בטרם רציחתם בידי הליטאים כדי להחלישם מבחינה פיזית ונפשית:

בשבוע השלישי של חודש תמוז [באמצע יולי] בערך הגיעה משאית עם פרטיזנים לאחווה. הם הוציאו את כל הגברים מהאורוות ומהאסמים וסגרו את הדלתות והשערים. מבין הסדקים ראו הנשים מחזה מפחיד: הגברים הועמדו במעגל; אחר כך הכריחו אותם לרקוד, לקפוץ ולרוץ בלא הפוגה. ה'הצגה' לוותה במכות בקתות רובים ובמקלות. מי שניסה להתעכב היה מוכה כפל כפליים עד זוב דם, עד לעילפון... בסיום הריקוד, כשכל הגברים כבר היו מוכים קשה וזבי דם, הם הובלו אל נשותיהם וילדיהם... [כעבור יומיים] שוב הגיעה אל חצר האחווה משאית עם פרטיזנים, ובהם גם אלה שהיו ב'ריקוד השטן' הראשון. כמו חיות פרא הם התפרצו לאורוות ולאסמים והוציאו את כל הגברים בני 14 ומעלה... הפרטיזנים העמידו את הגברים במעגל ושוב החל 'ריקוד השטן' הנוראי - כך כינו במחנה את האינקוויזיציה. כל הנשים באסם היו כמעולפות. צעקות הילדים היו אימות. אבל מפי הגברים לא נשמעו צעקות ובכי. הנשים שמעו ריצה בלתי פוסקת של הגברים, הכאות ממקלות ומפרגולים וצעקות רמות 'שמע ישראל'. כמה נשים הסתכלו מבעד לחרכים וראו הכול. 'ריקוד השטן' הסתיים. על הרצפה נשארו אנשים מבוגרים... כל שאר היהודים, זבי דם, סודרו בשורות, ארבעה בשורה... שירת הגברים המעונים והחבולים עד אימה החלה לנוע לעבר יער קרוב. באותו הרגע פרצה אשתו של ד"ר זקס מהעיירה ריטְבֵה את שער האסם, ועם ילד קטן בידה, פרועה וזועמת כנמר, רצה בחמת זעם אל השיירה הצועדת, שבה היה בעלה... היא פנתה אל הפרטיזנים בצעקה קורעת־לב: 'זכרו, רוצחים, לא ישתקו לכם על זה! העולם לא ישתוק לכם! אני קומוניסטית! אני רוצה למות עם

בעלי יחד". הפרטיזנים קרעו את הילד מידיה. היא התנפלה עליהם באגרופים. הם החזירו לה את הילד והובילו אותה עם כל הגברים, עם בעלה. כעבור מחצית השעה נשמעו יריות מהיער.⁴⁷

אולם לא רק יהודים חדורי חזון קומוניסטי העזו להתריס כלפי הרוצחים הליטאים.⁴⁸ בעיירה פילווישוק (Pilviškiai) שבדרום-מערב ליטא נלקחו ב-27 באוגוסט 1941 כל הגברים היהודים לאחר שהוכו באכזריות אל אסם באחד מרחובות העיירה, ובו עונו ולא קיבלו כל אוכל. צורפו אליהם גברים ונשים יהודיים מכפרי הסביבה. כעבור יומיים הוצאו יותר מארבע מאות מדיירי האסם אל הכפר הסמוך טילצ'יוס (Tilčius), ושם נורו. אחד הרוצחים, יונס אדומייטיס, סיפר לאחר הירי כי דוקטור דמבובסקי, שהיה פופולרי בכל סביבתו, נשא בטרם הירצחו דברים לפני השוטרים והפרטיזנים הליטאיים, ובין היתר קבל והתריע: "אנחנו היהודים נרצחים בלא סיבה! עוד ינקמו את דמנו!". הליטאים פיצחו את ראשו בקתות רוביהם והתעללו בו עד שמת.⁴⁹ תגובות התרסה דומות נשמעו גם בדברים האחרונים שנשא ליד הבורות יצחק בלוך הרוויזיוניסט בגטו רייניאי (Rainiai) שליד טלז⁵⁰ ורבה של ציטבין (Tytuvėnai), אשר הובל לרסיין (Raseiniai) הסמוכה.⁵¹ גם יהודים מן השורה לא נמנעו מלהתריס. בעיירה מרקי' (Merkinė) שבדרום ליטא, למשל, נרצחו רבים מהגברים הצעירים המקומיים בידי הליטאים כבר בשלבים המוקדמים של הכיבוש הגרמני. אחר כך נצטוו הנשים והילדים, הזקנים והחולים עם מעט הגברים שנשארו לעזוב את בתיהם ולהתיישב בבית הכנסת ובבית המדרש הסמוך, שהוגדרו גטו. ב-8 בספטמבר 1941 נכנסו לגטו ליטאים חמושים והודיעו ליהודים כי באותו הלילה יוצאו כולם להורג. אך טבעי הוא שהיהודים לא יכלו לישון מרוב צער ואימה. להלן עדות על מה שהתרחש לאחר מכן:

מוקדם בבוקר נכנסו רוצחים חמושים אל הגטו. הם בחרו קבוצת גברים, ציוו עליהם לפשוט את נעליהם ואת בגדיהם העליונים. הם הובילו את קבוצת היהודים בלבניהם דרך

47. ארכיון יד ושם O.71, תיק 37 (תרגום מיידיש). טלז שוכנת כ-65 ק"מ ממערב לשוול. ריטבה (Rietavas) מרוחקת מטלז כ-30 ק"מ בכיוון דרום-מערב.

48. הקומוניסטים המוצהרים רובם ככולם נרצחו כבר בשלבים המוקדמים של כיבוש ליטא בידי הגרמנים.

49. ארכיון יד ושם O.71, תיק 154 (תרגום מיידיש). נוסח נרחב יותר של דברי דוקטור דמבובסקי ראו אצל גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 335. פילווישוק שוכנת כ-50 ק"מ מדרום-מערב לקובנה. לפני המלחמה הייתה בה קהילה של כשבע מאות יהודים.

50. ארכיון יד ושם, שם, תיק 35. הליטאים חתכו את גופו בסכינים. רייניאי רחוקה 5 ק"מ מטלז.

51. ראו: גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 361. ציטבין שוכנת כ-40 ק"מ מדרום לשוול. רסיין שוכנת 25 ק"מ מדרום לציטבין.

העיירה אל עבר בית הקברות היהודי. תושבי העיירה ניצבו ברחובות ורבים מהם הביעו את שמחתם, מחאו כפיים וקיללו וירקו על היהודים שהילכו בשקט ובראשים מורכנים בדרכם האחרונה אל המוות. בין הגברים של הקבוצה הראשונה היה היהודי משה מילר. כשקבוצתו כבר הייתה ליד שפת הבור החלו כמה גברים לנוס לכל הכיוונים. כולם נורו. משה מילר פנה אז בקול מלא צער אל הליטאים החמושים: "היום אנחנו חסרי־כוח. הנה עומד אני כאן עם שלושת ילדיי הקטנים יחד. לכם - הנשק. אבל דעו לכם, חזירים מצורעים ומלוכלכים, שלא תוכלו לירות בכל יהודי העולם. אחינו והחלק הטוב יותר של האנושות ינקמו את דמינו". הרוצחים ירו בו. משה נפל לבור כמו עץ כרות.⁵²

בדוגמאות המעטות שהובאו לעיל התריסו יהודים יחידים נגד רוצחיהם בעודם הולכים לבורות או בשעת עמידתם סמוך להם לפני מותם. הגדיל לעשות קלמן רַחֲמֵיל סמז'יק. ב-3 באוגוסט 1941 הובלו הגברים היהודיים של העיירה לעבר בורות־המוות ונורו אל תוכם. לפתע התרומם רחמיל מבין הנרצחים והפצועים שבתוך הבור, אזור את כוחותיו האחרונים והתריס נגד רוצחיו. הוא מיד נורה.⁵³

לא רק דרכי התרסה נקטו היהודים ברגעי חייהם האחרונים. יהודים מעטים בחרו שלא למלא את פקודות רוצחיהם כשהדברים נגעו לרגשותיהם המוסריים. בעיירה וירְבַלְן (Virbalis) שבדרום־מערב ליטא הוצאו ב-10 ביולי 1941 כל הגברים היהודיים אל בורות־המוות. דוקטור קַגְנֶסקי נצטווה לאמת את מות הגברים הנופלים לבור, אך הוא סירב ואף הטיח מילים קשות ברוצחים.⁵⁴ מעדויות לא מעטות עולה גם תמונת התנגדות של יחידים לפקודות להתפשט ליד הבורות בטרם הירי. בעיירה וילְקוֹבִישְק (Vilkaviškis) שבדרום־מערב ליטא הוציאו הליטאים ב-24 בספטמבר 1941 את היהודים מהגטו המקומי והובילום אל הבורות. תחילה נרצחו הגברים ואחר כך נלקחו לשם נשים בקבוצות של 30-40 עם ילדיהן הקטנים יחד. ליד הבור הן הוכרחו להתפשט כמעט לגמרי. כמה נשים סירבו. בכידוני רוביהם קרעו הליטאים את בגדיהן עם בשרן יחד.⁵⁵ בעיירה שִילֵל (Šilalė)

52. ארכיון יד ושם O.71, תיק 121 (תרגום מיידיש). מרץ' שוכנת כ-80 ק"מ מדרום לקובנה. לפני המלחמה גרו בה כשמונה מאות יהודים. עוד דברי התרסה לפני הרצח השמיע אשר מילר בעיירה ויסוקיָדוֹר, הנערה אורלה צין בפְלוֹנְגֵן (Plungė), יוכבד שְקֶלְסְקִי בדוּיג (Daugai) ורחל שלמוק בלייפון (Leipalingis); גרפונקל, שם, עמ' 277, 338, 306 בהתאמה).

53. גרפונקל, שם, עמ' 309.

54. שם, עמ' 278. בד בבד התריסו נגד הרוצחים גם כמה מהגברים הצעירים בטרם מותם. וירבֵלְן שוכנת כ-75 ק"מ מדרום־מערב לקובנה. לפני המלחמה חיו בה כ-600 יהודים.

55. ארכיון יד ושם O.71, תיק 160. וילקובישק שוכנת 60 ק"מ מדרום־מערב לקובנה. לפני המלחמה היו בה כ-3600 יהודים.

שבמערב ליטא הובלו הנשים עם ילדיהן מבתי הגטו ליער טובין (Tūbinės). הן הוכרחו להתפשט לגמרי לפני הירי. תמרה אַרְנַבְרֶג, אשת הרופא הוטרנר של העיירה, לא אפשרה לפרטיונים הלבנים להפשיט את שני ילדיה וחיבקה את הקטנים בחזקה. הליטאים ירו באם ובילדיה בעודם חבוקים.⁵⁶ בעיירה טַבְרֶיג (Tauragė) שבמערב ליטא הוציאו הליטאים ב-13 באוגוסט 1941 את היהודים מהגטו ולקחום במשאיות לבור שבפאתי העיירה. להלן עדות על מה שהתרחש ליד הבור:

לפני הירי ציוו הרוצחים [הליטאים] על הגברים והנשים להתפשט לגמרי. הנה יזנר, בחורה בשנות העשרים לחייה, סירבה להתפשט. הרוצחים החלו להכותה. הנה בעודה חיה קפצה אל תוך הבור בבגדיה. הנה הייתה יפה מאוד, והליטאים הפרוצים רצו לאנסה לפני המוות. הסיפור מוכר לכל הליטאים בטברייג.⁵⁷

לא רק נשים סירבו להתפשט. בעיירה אַרְז'וּוּיליק (Eržvilkas) שבמערב ליטא נודע ליהודים ב-13 בספטמבר 1941, כשבוע לפני ראש השנה, שימיהם קצובים. ארבעים ושמונה גברים ונשים מיד ברחו מהעיירה. השאר נשארו במקומם כי לא יכלו לברוח, ורבים מהם אף לא האמינו לשמועה. כעבור יומיים הובלו הנשואים אל העיירה הסמוכה בַטוּק (Batakiiai), ושם הוכרחו כולם להתפשט לגמרי ליד בור ההרגה. הירשל יפה סירב. הליטאים שברו לו את ידיו ורגליו וזרקוהו חי לבור. שאר היהודים הוכרחו להיכנס בעצמם אל הבור.⁵⁸ בכמה עיירות אף הייתה התנגדות כמעט קבוצתית לפשוט את הבגדים בטרם הרצח. רבות מנשות וַנְדִיגוּלָה (Vandžiogala) שבמרכז ליטא התנגדו לפקודה להתפשט סמוך לבורות שנכרו ליד העיירה הסמוכה בּוּבַט (Babtai),⁵⁹ וכך התנגדו גם נשות סְלוּק (Salakas) שבצפון-מזרח ליטא בעודן מוסיפות צעקות רמות ומערורות מהומה.⁶⁰

56. שם, תיק 8. שילל שוכנת כ-70 ק"מ מדרום-מזרח לקלייפדה. לפני המלחמה הייתה בה קהילה יהודית של חמישים משפחות בערך. יער טובין רחוק משילל 7 ק"מ בכיוון צפון-מזרח.

57. שם, תיק 7 (תרגום מיידיש). טברייג שוכנת 90 ק"מ מדרום-מזרח לקלייפדה. לפני המלחמה גרו בה כאלפיים יהודים.

58. שם, תיק 45. באותו מעמד עשו עוד שני יהודים ניסיונות אמיצים לברוח מן הבור. ארז'וּוּיליק שוכנת כ-110 ק"מ מדרום-מזרח לקלייפדה. לפני המלחמה חיו בה 150 יהודים. בטוק שוכנת כ-15 ק"מ מצפון-מערב לארז'וּוּיליק. עוד התנגדות של גבר, מוטל פּוֹנְסְקִי, לפקודה להתפשט אירעה בוּוִילִיק (Vilkija; גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 275).

59. גרפונקל, שם, עמ' 281. ונדיגולה שוכנת כ-25 ק"מ מצפון לקובנה. לפני המלחמה חיו בה 70 משפחות יהודיות. בובט שוכנת כ-10 ק"מ ממערב לוונדיגולה.

60. שם, עמ' 322. סלוק שוכנת כ-110 ק"מ ממזרח לפוניבז'. לפני המלחמה חיו בה כ-200 משפחות יהודיות.

שלא כתגובות בתקופה השנייה אשר התאפיינו בייחוד בהתנגדות סבילה היו הפעם מלבד מעשי ההתנגדות הנזכרים - שאפשר להגדירם אמיצים מאוד בנסיבותיהם - גם מעשי התנגדות פעילה שבכל אמת מידה יכוננו מעשי גבורה. מקצתם נועדו לצורכי בריחה ואחרים לנקמה גרדא, ואלה אף אלה מתעצמים בתנאים הקשים מנשוא שבהם הם נעשו. אפתח בדוגמה להתנגדות בעת ההובלה אל בורות המוות:

כבר הוזכר חיסולם המוקדם של הגברים הצעירים בעיירה מְרֵץ' שבדרום ליטא.⁶¹ רובם נתפסו אחד אחד בידי הליטאים, רוכזו בקבוצות והובלו לגטו באַלְיטָה (Alytus) הסמוכה, ושם נרצחו.⁶² אולם היו גם כמה קבוצות שחבריהן נאסרו ונכלאו במבנים במְרֵץ' עצמה. להלן עדות על גורל אחת הקבוצות:

הרוצחים כינסו את כל היהודים באורווה קטנה אצל הטטרי גְּמְבִּיץְקִי. משמר חמוש שמר על היהודים באורווה, ולא ניתנו להם כל מזון ושתיה. [אף] לא אפשרו להם לקבל אוכל שהובא ממשפחותיהם. היהודים באורווה עונו כל הזמן באופן האכזרי ביותר... הרוצח מְטוּלִיטיס, חתנו של מְצ'וּלְסְקִיס [מורה בבית הספר העממי], הבטיח למשפחות האסירים היהודיים אשר באורווה שהוא לא ייתן להובילם לאַלְיטָה. אבל הוא דרש בתמורה כסף, זהב ודברי־ערך. קרובי האסירים מסרו לו את כל מה שהיה ברשותם. הרוצח הליטאי היה לוקח מהקרובים את דברי־הערך שלהם, כסף וזהב, ובאמת לא הוביל את האסירים לאליטה. בלילה הוא היה מוציא את האסירים מהאורווה ויורה בהם מחוץ לעיירה. התקוממות כלשהי לא הייתה אפשרית. היהודים באורווה היו רעבים, צמאים, בלא כוחות ושבורים. אבל כאשר הובילו את משה ז'מוֹצְקִי אל מחוץ לעיירה, הוא תפס מוט של גדר ופיצח בו את ראשו של הליטאי פִּינְקֶבִּיצ'ס [סתת מקומי]. משה מיד נורה בידי [ליטאי] אחר.⁶³

עוד מאבקים ברוצחים היו בכמה עיירות בעת ההובלה להריגה. אפרים גוֹז'נְסְקִי, למשל, התנגד בכוח לליטאים בעיירה דוֹיג (Daugai) שבדרום ליטא,⁶⁴ ויצחק מְלֶפְנֶזוֹן, יהודי בעל כוח מהעיירה שְקוֹד (Skudodas) שבצפון־מערב ליטא, אף הצליח לחנוק את אחד המלווים

61. על האירועים במְרֵץ' ראו לעיל לאחר הערה 51.

62. אליטה שוכנת כ-30 ק"מ מצפון־מערב למְרֵץ'.

63. ארכיון יד ושם O.71, תיק 121 (תרגום מיידיש; ההדגשה שלי).

64. גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 261. דוֹיג שוכנת 65 ק"מ מדרום־מזרח לקובנה. לפני המלחמה חיו בה כ-400 יהודים.

הליטאים.⁶⁵ היו גם התנגדויות קבוצתיות יותר. בעיירה יורבֶּוֹג שבדרום-מערב ליטא, לדוגמה, הובלו ב-7 בספטמבר 1941 שארית הנשים והילדים אל מותם. האימהות התנפלו באגרופיהן על הליטאים, ובאנדרלמוסיה שנוצרה אף הצליחו כמה צעירות לברוח.⁶⁶ בעיירה פּוֹסְוֹל הובלו היהודים ב-26 באוגוסט אל מותם. כשנשמעו יריות מרחוק הם הבינו לאן היו פניהם מועדות והתנפלו על מוביליהם.⁶⁷ בעיירה שִׁרְוִינְט (Širvintos) החלו הגרמנים לתפוס גברים יהודיים ולהעלותם על עגלות. רבים מהם גילו התנגדות ונידונו להישרף חיים.⁶⁸

ההתנגדויות הפעילות הנזכרות ובכללן ההתנגדויות בקבוצות נעשו מתוך יזמה ודחף עצמיים ולא היו פרי תיאום מראש. פעולה מאורגנת יותר הייתה בכפר פּרְבְּנישוק ליד קובנה, שבו הוחזקו יהודים במחנה עבודה. כשהחליטו הגרמנים לחסל את המחנה בראשית ספטמבר 1941 הובלו היהודים בקבוצות אל מותם. חברי הקבוצה האחרונה נדברו ביניהם להתנפל על השומרים הליטאים. אכן, תכניתם הצליחה, ורובם ברחו. אמנם עד מהרה הם נתפסו ונרצחו, אך שניים מן הנתפסים הצליחו להרוג את שני שוביהם ואף לקחת את מסמכי הזיהוי שלהם.⁶⁹

מקרה אחרון זה מלמד כי התנגדות פעילה של יהודים בהליכתם אל הבורות הייתה עשויה אצל כמה מהם לנבוע מהציפייה ליצור פתח תקווה לבריחה. תקווה כמזכה זו לא אבדה אף כשעמדו על שפת בור-המוות עצמו.⁷⁰ דוגמה מובהקת לתקוותם היא אירוע בעיירה קֶלֶם (Kelmė), אשר שכנה במערבו של מרכז ליטא. ב-1 ביולי 1941 נצטוו הגברים להתרכז במחנה שמור באסם שבקצה העיירה. כעבור חודש בערך החלו להוציא קבוצות גברים ממחנה זה ולירות בהם למוות ליד בור. חלפו עוד שלושה שבועות, והנשארים בחיים הועברו לאסם שבאחווה חקלאית ליד קלם. גם מביניהם הוציאו להורג, ובאסם נשארו רק

65. ארכיון יד ושם O.71, תיק 67. שקוד שוכנת 65 ק"מ מצפון-מזרח לקובנה. לפני המלחמה חיו בה יותר מ-2000 יהודים.

66. גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 296. תגובה כזאת אינה נזכרת אצל צבי לעווית, "חורבן יורבֶּוֹג", סודארסקי, ליטע, עמ' 1853-1854; ארכיון יד ושם, שם, תיק 49.

67. גרפונקל, שם, עמ' 232.

68. שם, עמ' 370. שירווינט שוכנת כ-45 ק"מ מצפון-מערב לוויילנה. לפני המלחמה חיו בה כ-700 יהודים.

69. שם, עמ' 339. פרבנישוק שוכנת כ-20 ק"מ ממזרח לקובנה.

70. אחת ההתנגדויות החריגות אירעה בעיירה זֶגָר (Žagarė) בצפון ליטא, שרבים מיהודיה עמדו להירצח בכיכר השוק דווקא ולא ליד בור. כאשר התכנסו היהודים למחרת יום כיפור בכיכר פרצו לתוכה ליטאים וירו עליהם. אחד היהודים, אלטר זגורסקי, קרא לכולם לברוח והוא עצמו דקר ליטאי חמוש בסכין. יהודי אחר, אברהם אַקְרָמֶן, הסתער על ליטאי שני ונשכו בגרונו. אכן, מתוך גילויי התנגדות הצליחו יהודים רבים להימלט מרציחתם שנכונה להם (שם, עמ' 284).

עשרה גברים. קצם הגיע כשארבעה ליטאים הוציאו מהאסם. להלן סיפור ההתרחשות מתוך עדות אחד מאותם היהודים האחרונים, יעקב זק, אשר שרד לאחר המלחמה:

עשרת הגברים הובאו לשדה סמוך לבור שלידו עדיין עמדו כמה עשרות יהודים והמתינו לתורם להירצח ביריות. כמה מהם הוכרחו להתפשט עד ללבניהם, ואחרים עדיין עמדו בבגדיהם. את היהודים שכבר התפשטו הובילו הפרטיזנים אל שפת הבור וירו באחוריהם בנשק אוטומטי. הצעקות והבכי של המובלים אל שפת הבור היו איומים כל כך עד שרק למי שראה ושמע אותם יכול להיות מושג על סבלם הנורא של הקרבנות. רבים נפלו לבור בעודם פצועים. מהבור כבר נשמעו קולות חרחור ואנחות של גוססים ופצועים. כבר היה חשוך... על יעקב וחבריו שמר הליטאי מיקאלֶאֶוסקאס מהכפר פופס, שעמד ליד יעקב. הליטאי הדליק גפרור כדי לעשן. לאור הגפרור הדולק ראה יעקב את הפרצוף הרצחני של מיקאלֶאֶוסקאס. בהבזק אחד עלה בראשו של יעקב הרעיון לנסות ולברוח, ולהישאר בחיים כדי להעיד לפני כל העולם נגד הרוצחים הליטאיים. במהירות הבזק הוא משך את האוטומט מידי הליטאי ומחץ את ראשו. הליטאי נפל. בכוחות האחרונים החל יעקב לרוץ אל עבר היער הקרוב.⁷¹

מקרים אחרים של התנגדות פעילה על שפת בור־המוות בניסיון להינצל התרחשו בעיירה קידן (Kėdainiai) במרכז ליטא, שבה חיו 2500 יהודים לפני המלחמה. הם רוכזו בגטו צפוף מאוד, ואליהם נוספו עוד כ-1500 יהודים שהובאו מהעיירות הסמוכות שט (Šėta) וְזֵימֵי (Žeimiai). ב-15 באוגוסט 1941 רוקנו הליטאים את הגטו והעבירו את כל היהודים לאורוות סוסים בקצה העיירה. שם הם ישבו בצפיפות ובלא מזון, וקיבלו רק קפה שחור. לאחר שלושה־עשר ימים הגיעו ליטאים חמושים רבים, בחרו מבין הגברים היהודיים את הצעירים והחזקים והחלו להוציאם מהאורווה בקבוצות של שישים איש לעבר בור שנחפר בשדות הסמוכים לעיירה. אל הבור הגיעו אנשי האינטליגנציה הליטאית המקומית ובהם הכומר כדי לצפות במחזה. חברי הקבוצות אולצו להתפשט ולהיכנס לבור, ונורו בידי הליטאים החמושים שעמדו מסביב. קידן הייתה מקום יוצא דופן, שכן האחראי המקומי לפעולת הרצח היה מפקד גרמני, שלא כרבים מאתרי ההריגה

71. ארכיון יד ושם O.71, תיק 47 (תרגום מידיש). קלם שוכנת כ-40 ק"מ מדרום־מערב לשוול. לפני המלחמה הייתה בה קהילה של כאלפיים יהודים. פופס (Pupšiai) - כפר השוכן 5 ק"מ מדרום־מערב לריטקה וכ-65 ק"מ ממערב לקלם. והשוו אל מקרה שאירע בשילל כאשר מאה גברים ונערים נלקחו ב-7 ביולי 1941 אל הבורות. השמש הזקן של בית הכנסת ביקש סיגריה מהליטאי השומר שלידו. כשהוריד השומר את נשקו כדי להוציא סיגריה התנפל עליו השמש ונשכו בגרונו (גרפונקל, שם, עמ' 369).

אשר בהם עסקו הגרמנים רק בצילום. קידן גם הייתה ייחודית במספר מעשי ההתנגדות והגבורה בעת ההוצאות להורג, ודומה שהיא הצטיינה ביהודים אמיצים רבים. אכן, במהלך הירי הצליח אחד היהודים לפצוע ליטאי באולרו, ויהודי אחר, ברוך מאיר צְסֶלֶר, אף חטף מקלע מידי ליטאי, אך לא ידע כיצד להשתמש בו, ובנסותו לברוח נורה.⁷² היו גם פעולות שלא נועדו להצלה. יהודים כבר חשו קרובים מדיי אל המוות בעמדם על שפת הבור או בתוכו. הם לא ביקשו אלא לנקום ברוצחיהם ולהציל במעט את הכבוד היהודי. מעשה כזה, המפורסם ביותר בקידן, אירע כשהובאה לבור קבוצת הגברים השנייה. אחד מהם היה צדוק שְלֶפּוֹבְרֶסְקִי, אשר לפני המלחמה שימש מפקד גדוד הכבאים בעיירה.⁷³ ליטאי נהג משאית שהוביל חביות סיד ותיבות וודקה ובירה לעבר מקום הרצח ואחר כך הוביל גם את הזקנים אל הבור תיאר מה שאירע:

עמדתי על שפת הבור וראיתי שאחד מיאן להתפשט. ניגש אליו לבוש־אזרחית וחמוש באקדח, תפסו במעילו ברצותו להפשיטו בכוח. על ידו עמד יהודי אחד שכבר התפשט [זה היה צדוק]. הוא תפס את הלבוש־אזרחית (אחר כך נודע לי שזה היה צ'יז'ס) בצווארונו ומשך אותו לתוך הבור, שבו היו גברים רבים. היהודי הזה חטף מצ'יז'ס את האקדח וירה בקומנדנט הצבאי הגרמני שעמד באותו הזמן על שפת הבור, אך החטיא. הקומנדנט קפץ לתוך הבור. אז שחרר היהודי את צ'יז'ס ובהחזיקו את הקומנדנט הכה אותו באקדח על ראשו. אחרי הקומנדנט קפץ לתוך הבור גם הטכנאי יִנְקוֹנס... לאחר מקרה זה נודמן לי לשוחח עם יִנְקוֹנס. הוא סיפר שדקר את היהודי בסכין. היכן שמו את צ'יז'ס לא ראיתי, אבל באותו היום נודע לי שהובילו אותו לבית החולים ושם מת ושגרוננו נרטש.⁷⁴

זה לא היה גילוי הגבורה היחיד ליד בור־המוות או בתוך הבור ממש. תגובות אמיצות דומות נגלות גם במאבקים של השוחט והאחים ויִנְיִק ברוצחים בֶּטְיִגוֹלָה (Betygala) ובמאבקהם של צבי פרידמן ושמריהו שפירא ברוצחים בִּיֶנְבָה (Jonava),⁷⁵ בניסיונות של פְּרִיצִיקוֹבִיץ' בבוטרימֶנְץ (Butrimonys) ושל משה אלעזר סְגֶל בפּוֹנֵיבֶז' (Panevėžys)

72. יהודה רונדר, "הטבח ההמוני", כרוסט, קיידאן, עמ' 234. קידן שוכנת כ-40 ק"מ מצפון לקובנה; שט שוכנת כ-15 ק"מ ממזרח לקידן וז'יים - כ-20 ק"מ מדרום־מזרח לה.

73. צדוק שלפוברסקי, דמות ידועה בקידן, נזכר בכמה מאמרים אצל כרוסט, קיידאן. להערכה עליו ראו חייטין, הנוף האנושי, עמ' 223-224.

74. ארסלווייטה, טבח בליטא, עמ' 140-141 (תרגום של גיטה קליבנסקי מליטאית). והשוו לגרסה דומה בארכיון יד ושם O.71, תיק 40.

75. גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 253. שתי העיירות שוכנות במרכז ליטא: בטיגלה במרחק 60 ק"מ מצפון־מערב לקובנה ויבנה במרחק כ-30 ק"מ מצפון־מזרח לקובנה.

לחנוק רוצחים ליטאים,⁷⁶ ובתפיסת רגלו של אחד הרוצחים הליטאים והכאתו הקשה בתוך בור־המוות בידי בנימין רוטשילד בשְקִי (Šakiai).⁷⁷

סיכום

ליטא היא המקום הראשון באירופה שבו מומש 'הפתרון הסופי' ליהודים.⁷⁸ בפרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה טרם הופעלה שיטת ההשמדה הנאצית במחנות סגורים,⁷⁹ וחיסול יהודים בחודשים יולי-נובמבר 1941 בעיירות ליטא נעשה על ידי כינוסם ליד בורות ארוכים בפאתי העיירות וירי בהם בקבוצות. רציחות המוניות אלו לא אירעו לפתע פתאום. קדמה להן "הכנה" ממושכת של הקרבנות בהתעללות, בהרעבה שיטתית ובהכאה אכזרית. אכן, המאמר מלמד על הרעה הדרגתית בתנאי החיים של היהודים, הרעה אשר בשני כיוונים מנוגדים השפיעה על המוטיבציה שלהם להתקומם נגד מעניהם:

- התחזקות הרצון להתנגד מתוך ההבנה מה מטרת הרצחנות המאורגנת המתעצמת של הליטאים והתחושה שסכנת החיים הולכת וגוברת.
- היחלשות היכולת להתנגד מחמת השמירה ההולכת ומתהדקת של הליטאים והתשישות הגופנית והנפשית המתגברת.

בתקופה הראשונה לאחר פרוץ המלחמה עדיין היה מצבם הגופני של רבים מהיהודים סביר, וכל עוד גרו בבתיהם חשו חופשיים במידת־מה, ותנאי הסביבה אפשרו להם התנגדות להתעמרות הליטאים והגרמנים בהם. אכן, כמה יהודים עשו זאת ואף עלה בידם להגיב תגובות כוחניות. בכל זאת מתברר שהיהודים מיעטו להתנגד. הדבר נבע מהשתלטות תחושת הלם שמקורה בשינוי המהיר מאוד ביחס הליטאים אליהם, מהנשק הרב שהחזיקו הליטאים בידיהם ומגילויי רצחנותם האכזריים. תחושה זו אשר אף לוותה באשליה שהתקופה הקשה זמנית ושיהיה אפשר לשרוד אחריה אם אך יסופקו רצונות הגרמנים והליטאים,⁸⁰ חנקה כל רצון והנעה למרידה או להתנגדות.

76. שם, עמ' 252, 331. בוטרימניץ שוכנת בדרום ליטא, 50 ק"מ מדרום־מזרח לקובנה; פוניבז' שוכנת כ-100 ק"מ מצפון־מזרח לקובנה.

77. שם, עמ' 373. שקי שוכנת במערב ליטא, 55 ק"מ ממערב לקובנה.

78. על הנסיבות שאפשרו את מימוש 'הפתרון הסופי' בליטא תחילה ראו ארד, רצח היהודים בליטא, עמ' 146, 149. ועיינו גם בדיקמן וסוז'דיליס, רדיפה ורצח המוני, עמ' 147.

79. ראשון מחנות ההשמדה הוקם בקלמנו בדצמבר 1941, היינו לאחר חיסול יהודי עיירות השדה בליטא.

80. עדות מפורשת על כך מצוטטת אצל בנקיר, גירוש והשמדה, עמ' 59-60.

בתקופה השנייה, שבה רוכזו יהודים בגטאות, הם כבר הספיקו להשתחרר מתחושת ההלם ועמדו היטב על אופיים הרצחני של הליטאים. ואולם מצבם הגופני נפגע מאוד מחמת המחסור במזון וההכאות שהיו מנת חלקם בגטאות כל העת, ואף נמנע מהם חופש הפעולה היחסי שהיה להם כשגרו בבתיהם. נוצר אפוא שיווי משקל נפשי בין רצונם המתגבר להתנגד ובין הקושי הגדל להתקומם, מצב שבא על ביטויו בשיתוק תגובתם של היהודים והתמעטות ניכרת של ביטויי התנגדות, שאף הם רובם ככולם היו סבילים בלבד. דומה שכדי להצדיק שיתוק זה רצו היהודים להאמין כי אף בריכוז בגטאות לא היה כדי לסכן את עצם קיומם, והעיד על כך אחד מניצולי העיירה אוטֶיֶן: "אפילו רואי השחורות שבקרבתנו לא הרחיקו בדמיונם עד כדי כך... איש לא העלה את החשד כי ליטאים או גרמנים עלולים להוציא אנשים חפים מפשע ולבצע רצח מתוכנן!"⁸¹ אופן חשיבה זה - שיש בו מן הטבע האנושי של ההדחקה והסירוב לקבל את המציאות המרה - בא על ביטויו אפילו בימים האחרונים לקיום הגטו בעיירה לַזְדִּיַי (Lazdijai) שבדרום ליטא, כמתואר בעדות להלן:

ב-26 באוקטובר 1941 סגרו הפרטיזנים את שער הגטו ולא לקחו עוד [אנשים] לעבודה. שמירה חמושה הדוקה יותר של פרטיזנים הועמדה סביב הגטו. היהודים הבינו אז היטב כי נשאר מעט מאוד זמן לחיות. הבהלה הייתה גדולה. היהודים כבר ידעו אז על ההמתה ביריות של יהודי מְרִיִּמְפּוּל, אֶלִיטָה ועיירות אחרות. בכל זאת, היו גם אופטימיסטים שקיוו לנס. ב-27 באוקטובר סגרו הפרטיזנים את חלונות הביתנים בקרשים, כדי שאף אחד לא יוכל לצאת אפילו מהביתנים. מהחרכים בין הקרשים שסביב החלונות ראו יהודים באותו היום כיצד כפריים עוברים עם כלי עבודה לחפירת בורות. לא היה עוד ספק בידם בעניין הסוף הקרוב של חייהם. יהודים אחרים בביתנים ראו היטב היאך חופרים בורות בשבילם. הנוער התארגן אז ושקל אפשרות לפרק את נשקו של הפטרול, לחתוך את חוטי הטלפון ולברוח עם הנשק שנלקח. לנוער היה ברור שצריך להציל את מה שאפשר. על הצלת הנשים והילדים, הזקנים והחולים לא היה כלל מה לחשוב. אולם כמה היו נגד תכנית כזאת מתוך תקווה שאולי בכל זאת לא תתבצענה ההוצאות להורג, ואילו במקרה של התקוממות - [הן] אף אחד לא יישאר בחיים. הרב של לזדיי ורבנים אחרים ביקשו שלא ייעשו צעדים לא זהירים וביקשו שירחמו על הנשים והילדים. זֶף [העד] וחברו מיִּכְנֹבְסְקִי

81. גרפונקל, יהדות ליטא, ד, עמ' 239 (ההדגשה שלי). העדות היא על הוצאת חמש מאות גברים ממקום הריכוז של יהודי העיירה. ניסוח דומה מאוד מופיע בעדות על העיירה קרוז' (Kražiai; שם, עמ' 350). וראו עדות על היהודים שהיו מכוונסים בביתן הנוכח לעיל שבעיירה קושידור: "לא מעטים עדיין יכלו להינצל ולברוח. אבל נראה שאף אחד לא האמין כי סכנה אורבת לחיי כולם, והם לא ברחו מהביתן" (ארכיון יד ושם O.71, תיק 83; תרגום מיידיש).

ביקשו שלפחות לא יפריעו להציל את הנוער. אולם ניצחה דעת הרב והמצדדים בו.⁸²

מעדות זו עולה הד ברור לשביבי תקווה - עד לרגעי הכיליון ממש - אשר שיתקו את היהודים ומנעו כל תגובה אפשרית. הדברים הגיעו לידי המצב שאף כאשר באו עדים וסיפרו כי ראו קבוצות שלמות אשר נרצחו - סירבו החיים להאמין לעדותם.⁸³ בתקופה השלישית, שבה הוצאו היהודים מהגטאות והובלו אל בורות המוות, התנפצו כל האשליות וליהודים כבר היה ברור שקצם קרוב מאוד ואפסה כל תקווה. המוטיבציה להתנגד הייתה צריכה להתגבר לשיאה, שכן ההתנגדות הייתה הדרך היחידה להינצל מהמוות הבטוח. ברם, השמירה על היהודים הייתה הדוקה ביותר והקשתה מאוד את הרצון להתנגד. יתרה מזו, התשישות הנפשית מנעה מעשי התנגדות רבים, ודוגמה מובהקת למצב הזה תימצא בעדות שהובאה לעיל על חיסול הגברים בעיירה קלם. כזכור, אחרוני הגברים הוחזקו באסם באחווה חקלאית ליד העיירה. אחד הגברים, העד יעקב זק, הכיר את שני הליטאים החמושים אשר שמרו על האסם, והציע לחבריו תכנית פעולה פשוטה לבריחה: הוא ייגש לדבר עם מכריו הרצחניים וכשיעשה סימן יתנפלו חבריו על שני השומרים, יכניסו אותם לאסם, יחנקו אותם ויברחו. ואכן כך הוחלט. יעקב הלך לדבר עם מכריו ועשה את הסימן המוסכם, אך חבריו לא הגיבו כלל! אחר כך הם הסבירו כי איבדו את ענינם בחיים, מפני שבני משפחותיהם כבר נורו. כמו שסופר, הם הוצאו לבסוף מהאסם, ומבוססים ברגליהם העייפות בכוץ הלכו לאטם לעבר הבור. וכך נכתב מפיו של יעקב:

באותו הרגע חשב יעקב על קרוביו, שכבר ודאי שכבו קרים בבור. דחף "לא טבעי" הניע פתאום את יעקב לזיום. רצון להישאר אדם חי החל לפתע להשתלט על כל ישותו. הוא השפיע על חבריו שיתחילו בבת אחת לרוץ... הוא הציע לרוץ לכל מיני כיוונים ולנסות להינצל. "מה שהאל ייתן - הוא שיהיה!" - ענו הגברים להצעת יעקב.⁸⁴

התשישות הנפשית והגופנית היא שמנעה את חבריו של יעקב מלפעול בשתי ההזדמנויות שנקרו בדרכם ולנסות להינצל לפני הוצאתם להורג. השלמה זו עם הגורל היא בניין אב

82. ארכיון יד ושם, שם, תיק 132 (תרגום מיידיש; ההדגשות שלי). לזדיי שוכנת כ-80 ק"מ מדרום־מערב לקובנה. מריימפול ואליטה מרוחקות כל אחת 40 ק"מ מלזדיי. אירוע דומה התרחש בקידן; כמה מבני הנוער פנו אל בעלי־הבתים החשובים והציעו שיהודים יברחו מהגטו ליער. המבוגרים התנגדו בטענה שבכך יועמד כל הגטו בסכנה, וסיכון נפש זה אינו כדאי, שכן כוונת הגרמנים היא רק ניצול היהודים לצורכי עבודה (גרפונקל, שם, עמ' 346).

83. תושב העיירה שוקן (Šaukėnai), למשל, סיפר למעטים שנשארו בחיים כי נרצחו יהודי העיירה אשר הוצאו מהאסם שהוגדר גטו, אך שומעי דבריו סירבו להאמין לעדותו (גרפונקל, שם, עמ' 367).

84. ארכיון יד ושם O.71, תיק 47 (תרגום מיידיש).

להתנהגות רוב יהודי העיירות בשלב שלפני המוות. רובם ככולם איבדו את רצונם לחיות לאחר ש"רוככו" - כלשון כמה מהליטאים - והגיעו למצב של אפיסת כוחות גופנית ובייחוד נפשית. כל רצונם היה להשיב את נפשם אל הבורא במהירות ובלא ייסורים רבים. במציאות זו, שבה מצד אחד אפסו הכוחות, ומצד אחר התגלה שכמעט כל ניסיון להינצל היה חסר תוחלת, קל להבין מדוע מעטים היו מעשי ההתנגדות. נסיבות קשות אלו אף מעוררות להעריך יותר את גילויי ההתנגדות והגבורה המעטים בתקופה האחרונה לקיומם של יהודי העיירות. דומה שבהערכה דומה יש לראות גם התנגדות מסוג אחר לגמרי שבחרו יהודים לנקוט כאמצעי הצלה אחרון: ב-27 בספטמבר 1941 רוכזו יהודים מכל עיירות מחוז שוונצ'ין במחנה הצבאי פוליון שליד העיירה שוונצ'ין-החדשה (Švenčionėliai) במזרח ליטא. אחת מניצולות המחנה, פְּרוּמָה הוֹכְמָן, העידה על מה שהתרחש בו ב-1 באוקטובר, יום הכיפורים האחרון בחיי היהודים:

מיד בבוקר התאספו מכל הקסרקטינים יהודים זקנים שלא היו מסוגלים לעבוד והתפללו בקיטל ובטלית. באותו היום אזורו יהודים מזוקנים את חלציהם וניסו את האמצעי בן אלפי השנים. האמצעי האחרון, האחד והיחיד להינצל מרוצחים. כולם התכוונו בכל הרצינות, בכל ההתלהבות של לבם שותת-הדם. כולם השתדלו לעשות את הדבר האחרון שעדיין נשאר להם בחיים. לא תפילה ולא חתימה טובה ביקשו הפעם היהודים מהאל. לא כמו אשמים המבקשים סליחה ומחילה הם עמדו ביום כיפור זה אלא כמו מאשימים, כמו תובעים. מלכותיהם נקרעה צעקה פולחת-לב נגד הרוצחים, מחאה של הכול ושל כולם נגד האל שבאופן נורא כל כך זנח ושכח את עם-האתה-בחרתנו שלו ברגע הנורא ביותר בהיסטוריה של עם זה. מאות עיניים נלטשו לעבר השמים בתפילה ומחאה גם יחד. מעיני כולם זלגו דמעות... עבודה קשה ביותר הייתה הפעם לשוחט משה מנדל פֶּרְלִין, אשר שימש שליח ציבור... השוחט משוונצ'ין היה חייב ביום כיפור זה להשיג מהאל את מה שלא עלה בידי אף אחד להשיג בדורות רבים. אולם הוא חש שהוא חייב להשיג, שכן עדה שלמה עומדת צעדים מעטים לפני המוות. והוא, הזכאי שנשפט למוות עם כל היהודים יחד, התפלל בהתלהבות רבה כל כך, מלווה בדמעות רבות כל כך, כמו שלא התפלל כך אף פעם אחת בימי חייו.⁸⁵

דומה שמעמד רב-הוד זה בימים האחרונים לחיי היהודים הרבים שרוכזו במחנה יכול גם הוא להיחשב ביטוי להתנגדות - התנגדות לגְּזֵרָה משמים שנכפתה עליהם. אולם בתנאי

85. שם, תיק 24 (תרגום מיידיש). שוונצ'ין-החדשה שוכנת כ-10 ק"מ ממערב לשוונצ'ין.

חשכת־עולם של אוקטובר 1941 התנגדות זו - בדומה להתנגדות הארצית למעשי הליטאים - הייתה גם היא בלתי־אפשרית ליהודי ליטא.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- ארד, ביקורת
 Y. Arad, Review of Dr. Bubnys's article "Holocaust in the Lithuanian Province in 1941", The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania, 2002.
- ארד, רצח היהודים בליטא
 'י ארד, "רצח היהודים בליטא תחת הכיבוש הגרמני (1941-1944)", דפים לחקר השואה, יז (תשס"ג), עמ' 135-156.
- ארד, רצח היהודים
 Y. Arad, "The murder of the Jews in German-Occupied Lithuania (1941-1944)", in A. Nikžentaitis, S. Schreiner & D. Staliunas, (eds.), *The Vanished World of Lithuanian Jews*, Amsterdam-New York 2004, pp 175-203.
- ארסלווייטה, טבח בליטא
 G. Erslavaitė (ed.), *Masinės žudynės Lietuvoje: 1941- 1944: dokumentų rinkinys, II*, Vilnius 1973.
- אשרי, חורבן
 א' אשרי, חורבן ליטע, ניו יורק־מונטראול 1951.
- באקאלטשוק, יזכור
 מ' באקאלטשוק־פעלין (עורך), יזכור-בוך פון ראקישאָק און אומגעגנט, יוהנסבורג תשי"ג.
- בובניס, שואה בליטא
 A. Bubnys, *Holocaust in Lithuanian Province in 1941*, ms. for The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania, 2002.
- בובניס, שואה - שלבים עיקריים
 idem, "The Holocaust in Lithuania: An Outline of the Major Stages and their Results", in A. Nikžentaitis, S. Schreiner & D. Staliunas (eds.), *The Vanished World of Lithuanian Jews*, Amsterdam - New York 2004, pp. 205-221.
- בובניס, שואה, 1941-1944
 idem, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, Vilnius 2005.

- D. Bankier, *Expulsion and Extermination: Holocaust Testimonials from Provincial Lithuania*, Jerusalem 2011. בנקיר, גירוש והשמדה
- כ"ר בראונינג, זיכרון של הישרדות: במחנה כפייה בוויז'בניק – סטרנביצה, בתרגום מ' אלפון, ירושלים תשע"ב. בראונינג, זיכרון
- צ' ברק (בריק), "פליטי פולין בליטא בשנים 1939–1941", *יהדות ליטא, כרך שני, בעריכת ר' חסמן, תל-אביב תשל"ב*, עמ' 353–370. ברק, פליטי פולין
- ל' גרפונקל (עורך), *יהדות ליטא, כרך רביעי: השואה 1941–1945*, תל-אביב תשמ"ד. גרפונקל, יהדות ליטא, ד
- M. Dean (ed.), *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. II, part B, Bloomington 2012. דין, אנציקלופדיה
- C. Dieckmann & S. Sužiedėlis, *The Persecution and Mass Murder of Lithuanian Jews During Summer and Fall of 1941: Sources and Analysis*, Vilnius 2006. דיקמן וסוז'ידליס, רדיפה ורצח המוני
- C. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Göttingen 2011. דיקמן, כיבוש
- idem, "Holocaust in the Lithuanian Provinces: Case studies of Jurbarkas and Utena", in B. Kosmala, G. Verbeeck (eds.), *Facing the catastrophe: Jews and non-Jews in Europe during World War II*, Oxford, UK 2011, pp. 73-96. דיקמן, שואה
- פ' חיטין, "מן הנוף האנושי", *קייידאן: ספר זכרון, בעריכת י' כרוסט, תל-אביב תשל"ז*. חיטין, הנוף האנושי
- L. Truska, *The Upsurge of Anti-Semitism in Lithuania in the years of the Soviet Occupation (1940-1941)*, ms. for The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania, 2001. טרוסקה, התעצמות
- י' כרוסט (עורך), *קייידאן: ספר זכרון, תל-אביב תשל"ז*. כרוסט, קייידאן
- ד' לויין (עורך), *פנקס הקהילות: ליטא, ירושלים תשנ"ו*. לויין, פנקס הקהילות